

Muhammed Enes Topgöl, Âlimler,
Meclisler, Râviler: Bir Kitabın Serüveni,
İbn Hacer el-Askalânî'nin
Lisânü'l-Mîzân'ının Telif Hikâyesi,
İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024, 183 s.

Mustafa Celil Altuntaş*

Makale Türü / Article Type:
Kitâbiyât / Book Review

ATIF© Altuntaş, Mustafa Celil. "Muhammed Enes Topgöl, Âlimler, Meclisler, Râviler: Bir Kitabın Serüveni, İbn Hacer el-Askalânî'nin Lisânü'l-Mîzân'ının Telif Hikâyesi üzerine değerlendirme." *Yazmabilim* 1/1 (Eylül 2025): 375–381.

* İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mcaltuntas@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1975-5799

  slami ilimler literatüründe kaleme alınmış bir metnin yazımı ve okuyucuyla paylaşılması diğer alanlarda olduğu gibi yazarın talebelerinin de içinde olduğu bir süreçtir. Klasik metinlerin yazımı tamamlandıktan sonra talebelerle birlikte okunması çoğaltılan nüshalarıyla birlikte metnin gelişimine katkı sağlar. Metinlerin gelişiminin detaylı olarak incelenmesi bu süreçlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur.

M. Enes Topg  l'  n *  limler, Meclisler, Râviler: Bir Kitabın Serüveni,   bn Hacer el-Askalânî'nin Lisânü'l-Mîzân'ının Telif Hikâyesi* isimli kitabı zayıf ravileri konu edinen bir eserin telif sürecine odaklanır. Yazarının temel amacı,   slam ilim geleneğinde bir metnin ortaya çıkış sürecine ve bunun mahiyetine dair bir   er  eve sunmaktadır. Metnin müellif tarafından kaleme alınması, talebelere okunması ve onların katkısı eserde incelenen başlıca hususlardandır. Eserin nüshalarının üretimi ve telif süreci arasındaki ilişkinin ortaya konulması kitabın ortaya koyduğu en önemli konulardan biridir. Kullanılan yöntem ve kaynakların ele alındığı girişin ardından eser iki bölüme ayrılır. Birinci bölümde *Lisân*'ın telifi ve müstensihleri incelenir.   ki ayrı başlıkta erken ve geç dönem müstensihler tanıtılır. Erken dönemde   bn  't-T  rkm  n   (  . 819-1416), Eb   Abdullah ed-Dabb   (  . 840/1436) ve B  s  r  'nin (840/1436) nüshalarının varlığından bahsedilir. Bu müstensihlerin nüshalarının varlığı tarih kitapları vasıtasıyla elde edilmiştir. Erken dönemde ele alınan bir diğer müstensih ise Bedrânî'dir (  . 837/1433). Yazısının g  zelli  ı ile öne çıkan Bedrânî'nin nüshası yazara göre 836'da tamamlanmıştır ve sonraki dönemde   bn Hacer'in asıl nüshası olmuştur. İlk cildi Beyazıt 1215, ikinci cildi Laleli 631'de olan nüsha sonraki dönem m  stensihlerinin neredeyse tamamının asıl nüshası olmuştur. *Lisân* na  iri Eb   Gudd  'nin (  . 1997) sadece ikinci cildini görebildiği nüshanın ilk cildi bu çalışmayla tespit edilmiştir. Geç dönem müstensihleri ise   bn Hassân (  . 855/1451), Kalkaşendî (  . 871/1467),   bn K  mer (  . 876/1471),   bn Fehd (  . 885/1480), Bikâî (  . 885/1480), Seh  v  'dir (  . 902/1497).   bn Fehd ve Seh  v   hariç diğer nüshalar çalışmada ayrıntılı olan incelenmiştir. Bu iki ismin nüshalarının varlığı Bedrânî nüshasındaki kayıtlardan anlaşılsa da henüz nüshaları tespit edilememiştir. Ayrıca yazar nüsha yazdığı bilinen ancak bu nüshalar hakkında bilgi bulunmayan 16 müstensihin de isimlerini vermiştir (s. 80-1). Birinci bölümün     nc   kısmında ise zikredilen nüshaların birbiriyle irtibatı incelenir. Nüshaların ha  iyelerindeki bilgilerden yola çıkılarak birbirinden istinsah edilme durumu ortaya konulur.   bn Hacer'in nüshalara bizzat d   t     notlar sayesinde hem talebelerle *Lisân* okumaları hem de nüshaların gelişimi takip edilir.

  kinci bölüm ise eserin metin olarak gelişimini inceler.   bn Hacer, hocası Ir  k  'nin (  . 806/1404), Zeheb  'nin (  . 748/1348) *Miz  n*'ına yazdığı *Zeyl*'den *Lisân*'ın 805/1403'teki ilk yazımından sonra haberdar olmuş ve 805-837/1403-1434 tarihleri arasında bu bilgilerden

bir kısmı; 837/1434 tarihinden sonra da başka bir kısmı ana metne eklenmiştir. Bu eklemeler İbn Hacer'in *Lisân* okumalarına dâhil olan müstensihlerin bu bilgilerin ne kadarını ana metinde ne kadarını haşiyede aktardıkları takip edilerek verilmiştir. Bu sayede talebelerle okunan metnin hangi tarihlerde ne kadar geliştiği ortaya konulur. Ayrıca yazarın tespitine göre İbn Hacer ilk başta yazdığı bazı ravilerin hâl tercemelerini kaynaklara erişimi artınca geliştirmiş ve ilavelerde bulunmuştur. Yazar Şîî raviler üzerinden bu artışı tespit eder ve bunu İbn Hacer'in sonraki dönemde Şîî rical kaynaklarına erişiminin artmasına bağlar (s. 110). Yazar tarihlendirdiği nüshaların farklı içerikleri sayesinde İbn Hacer'in metnin gelişimini ve talebelerle yapılan okumaları ayrıntılı olarak tasvir eder.

9/15. yüzyıl Memlûk Kahire'sinde gerçekleşen eser telifi ve hoca-talebe ilişkisini konu alan kitabın genelinde inceleme imkânı bulunan nüshalar dikkate alınınca anlatılan konunun özeti şöyle ifade edilebilir: İbn Hacer (ö. 852/1449) *Lisân*'ı h. 803-5/1401-3 tarih aralığında kaleme almış ve bazı talebeleri bu dönemde kendileri istinsah ederek eserin ilk nüshalarını edinmiştir. Güzel yazısıyla öne çıkan talebesi Bedrânî'nin (ö. 837/1433) istinsah ettiği nüsha sonraki dönemde İbn Hacer'in asıl nüshası haline gelmiş ve bu nüsha esas alınarak İbn Kamer (ö. 876/1471), İbn Hassân (ö. 855/1451) Kalkaşendî (ö. 871/1467) ve Bikâî (ö. 885/1480) nüshaları üretilmiştir. Müellifin de hazır bulunduğu dersler ve okumalar sayesinde bu nüshalar haşiyelerle zenginleşmiş ve gelişmiş, sonraki nüshalarda ise bu haşiyeler ana metne derç edilmiştir. Bikâî'nin kendisi için Kalkaşendî nüshasını istinsah ettirmesinde olduğu gibi bazı nüshaların ayrıca birbiriyle de irtibatı vardır. Bu bağlamda İbn Hacer'in özellikle 842-52/1438-48 yılları arasında yoğunlaştırdığı *Lisân* okumaları ve bu dönemde metne yaptığı ilaveler ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu açıdan Topgöl'ün çalışmasının en önemli katkılarından biri, Memlûk dönemi İslam ilim geleneğinin özellikle hadis literatüründe ortaya çıkan ansiklopedik metinlerin kolektif bir üretim sürecine dayandığını göstermesidir.

Yazar, *Lisân* üzerinde çalışırken karşılaştığı nüshalar arasındaki farklılıkları tespit ettikten sonra bu metinleri esas alarak çalışmasını şekillendirdiğini belirtir. Ancak erişilemeyen veya tamamen kaybolmuş bir nüshanın varlığı meselesi önemli bir soru olarak karşımıza çıkar: Acaba bu tür bir nüsha eserin serencamını değiştirebilir miydi? Yazar, bu tür sorulara karşılık olarak, sadece mevcut nüshalarla yetinmeyip, dış atıfları da dikkate alarak metin tarihini inşa etmeye çalışmıştır. Böylece ulaşılmayan nüshaların muhtemel etkisi teorik açıdan mümkün olsa da uygulamada metnin yeniden inşasını ciddi şekilde etkilemeyeceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım yazma eser çalışmaları açısından önemli bir noktaya dikkat çeker. O da bir metnin telifi veya nüshalarının tarihi yazılırken yalnızca fiziksel nüshalarla yetinilmemesi, dış kaynaklarla da resmin

tamamlanması gerekti  dir.        bir nüshanın söylediği ya da araştırmacının ona söylettiği şey her zaman hik  yenin aslı olmayabilir. Bu bağlamda, *Alimler, Râviler, Meclisler* kitabında, dönemin tarihini ayrıntılı biçimde kayda geçiren ve   bn Hacer'in    rencisi olan Seh  v   (  . 902/1497) gibi isimlerin tanıklıkları ve yazarın bu verileri hik  yeye dâhil etmesi telif sürecinin daha derinlikli bir şekilde ortaya konmasına imkân tanımıştır.

Yazarın isabetli bir şekilde sonraki araştırmalara havale ettiği bir konu, incelenen yazmaların   stanbul'a nasıl ulaştığı meselesidir. Bununla birlikte tarihlendirilemeyen nüshaların   stanbul'a Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde vuku bulan Mercidabık ve Ridaniye savaşları sonrasında taşındığına dair varsayımı (s. 28, dn. 9) doğru bir yönlendirme olmamalıdır. Zira   stanbul'daki yazma eser birikiminin erken dönemlerde bireysel olarak devam etse de büyük ölçüde 17. yüzyılda Köprülü ailesinin kurduğu kütüphaneyle arttığı, özellikle kütüphaneler yüzyılı olarak bilinen 18. yüzyılda kurulan pek çok kütüphane sayesinde yazma eserlerin sistematik bir şekilde   stanbul'a taşındığı bilinmektedir. Her ne kadar her nüshanın ve her kütüphanenin kendine özgü bir serüveni olsa da Yavuz zamanında   stanbul'a taşınan nüsha sayısının sonraki yüzyıllarda kütüphane m  essesisi büyük koleksiyoncular aracılığıyla ta  ınanlara kıyasla oldukça sınırlı olduğu söylenebilir.

Yazar,   bn Kamer nüshasında (Damad   brahim Paşa, 393) K  n  l  z  de Ali Efendi'nin (  . 979/1572) h. 973 tarihli temellük kaydının bulunduğunu belirtir ve bu nüshanın K  n  l  z  de tarafından   stanbul'a getirilmiş olabileceğini isabetli bir şekilde ifade eder (s. 71). Yazarın kitapta zikretmediği başka nüshalardaki temellük kayıtlarına bakıldığında ise bazı nüshaların Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine girmesinden sonra bir süre Mısır ulemasının elinde kaldığı görülür. Örneğin, Kalkaşendî nüshalarının zahriyesinde yer alan ve kitapta zikredilmeyen Yahya el-Karaffi'ye (  . 946/1039) ait tarihsiz, Necmeddin Muhammed b. Ahmed el-Gayt  'ye (  . 983-1575) ait h. 938 tarihli temellük kayıtları (Ragıp Paşa 347, 1^a; 348 1^a; 349, 1^a) bulunmaktadır. 18. yüzyılda kütüphane kuran R  g  b Paşa'nın (  . 1176/1763) koleksiyonundaki eserlerin büyük kısmının onun kişisel ilgisi ve bölge ulemasıyla kurduğu ilişkilerin bir sonucu olarak   stanbul'a taşındığı bilinmektedir.

Yazarın da ifade ettiği üzere Bedrânî nüshası (Beyazıt 1215) Pasbanz  de Ömer Ağa mührü taşımaktadır (s. 46, dn. 16). Bu bilgi nüshanın Vidin'deki Pasbanz  de kütüphanesinden   stanbul'a intikal ettiğini gösterir. Yazarın Bedrânî nüshasının ikinci cildi olduğunu belirttiği (Laleli 631) nüshada ise Zekerıyy   el-Ens  r  nin (  . 926/1520) torunu   ref  ddin el-Ens  r  nin (1096/1681) temellük kaydı yer alır ki bu incelenen nüshaların bir dönem bölge ulemasının elinde bulunduğunu gösteren başka bir veridir. Aynı nüshada Abd  lb  k   el-Gaz  l  'nin kitabı satın alma kaydının bulunması da nüshalarının intikali açısından önem bir bilgidir. Tüm bu bilgiler en azından incelenen nüshalar özelinde Yavuz

döneminde Mısır'daki vakıf kütüphanelerinin fethin bir sonucu olarak İstanbul'a taşındığı iddialarını desteklemez. Osmanlı döneminde yağma ve devletlerarası güç dengeleriyle açıklanan kitapların yer değiştirmesi meselesi entelektüellerin koleksiyon oluşturma düşüncelerinin bir sonucu olarak anlaşılmalıdır. Zira temellük ve benzeri kayıtlardan anlaşıldığı üzere kitapların çoğunlukla bir devletin hazinesinden/kütüphanesinden başka bir devletin hazinesine/kütüphanesine aktarılmaktan çok bir âlimden diğer âlimin mülkiyetine intikal ettiği görülür.

Yazarın incelediği nüshaları büyük ölçüde başarıyla tarihlendirmiş olması, metnin tarihi seyrini izlemek açısından önemli yorumlar yapılmasına imkân tanımıştır. Zira yazar bu sayede İbn Hacer'in kaynaklarla irtibatını ve ravilerin tercemelerinin hangi açılardan geliştiğini göstermiştir. Ancak yazarın bu tarihlendirmelerin mümkün olmaması halinde yazı malzemesindeki filigranlardan yararlanabileceğine dair yorumu (s. 93) değerlendirilen örneklem açısından mümkün olmasa gerektir. Filigranlar kitapların üretildiği geniş zaman dilimleri hakkında fikir verebilir. Yazarın esas aldığı 9/15. yüzyılda yaklaşık 16 yıllık kısa bir zaman aralığında ve aynı coğrafyada üretilmiş nüshalar için filigran esaslı bir tarihlendirme mümkün değildir.

Nüshalar arasındaki ilişkilerin dikkatle takip edilmesi, yazarın konuyu ne denli titizlikle ele aldığını göstermektedir. Hangi nüshada ne kadar ilave ya da eksik bilginin bulunduğu, diğer nüshalarla yapılan karşılaştırmalar yoluyla ortaya konmakta; bu da aynı zamanda metinlerin tarihlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Ortaya çıkan bazı uyumsuzluklar ise farklı ihtimaller ışığında yorumlanarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, İbn Hassân nüshasının Bedrânî nüshasıyla ilişkisi örnek olarak ele alınmıştır. Bedrânî nüshasına 837-42/1433-9 yılları arasında eklenen bilgilerin İbn Hassân nüshasında da yer alması, bu tarihe kadar iki nüsha arasında doğrudan bir irtibat olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, Bedrânî nüshasında yer alan 846/1442-3 ve 847/1443-4 tarihli bilgilerin İbn Hassân nüshasında bulunmaması da bu ilişkinin 842/1438-9 yılına kadar sürdüğüne işaret etmektedir. İbn Hassân nüshasında müellif İbn Hacer'in hattına atıfla verilen ve diğer nüshalarda bulunmayan bir bilginin yer alması, onun Bedrânî'den önceki bir asıl nüshayı da görmüş olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (s. 87). Kanaatimizce İbn Hacer'in Bedrânî nüshasını kendi metni olarak kabul ettiği temel varsayımı göz önüne alındığında, öğrencilerinin hâlâ önceki bir asıl nüshaya atıfta bulunmaları ilk bakışta çelişkili gibi görünmektedir. Bu durumda ya İbn Hacer'in ilk nüshası belirli işlevlerini korumaya devam etmiştir ya da bu geçişi açıklayabilecek başka ara nüshalar mevcuttur.

Kanaatimizce, yazarın da titizlikle ortaya koyduğu üzere, sema kayıtlı okumalar farklı nüshaların ortaya çıkmasına imkân vermekte ve özellikle birebir yapılan hoca-talebe

meclislerinde gelişen bu okumalar, nüshalar arasındaki bazı farkların izahında belirleyici rol oynamaktadır. Nitekim yazar da bu durumu göz önünde bulundurarak nüshalar arasındaki ilişki şemasını sunmadan önce “sema kaydında isimleri geçen ancak nüshaları günümüze ulaşmamış kişilerin” dikkate alınmadığını özellikle belirtmiştir (s. 92). Dolayısıyla henüz tespit edilmemiş ara nüshaların varlığı, mevcut yorumların sağlamasının yapılmasına ve çeşitlenmesine katkı sağlayacaktır. Çünkü nüshalar arasındaki ili  şkiler değerlendirilirken, bu süreçte rol oynamış ama elde olmayan bazı nüshaların hesaba katılamamış olma ihtimali bulunmaktadır.   bn Hacer’in Bedrânî nüshasını kendi asıl nüshası yaptığı bilinse bile bu tarihten önce veya sonra onun kontrolünde üretilen nüshaların varlığı söz konusu olabilir. Zira her ne kadar eserin telifi   bn Hacer’in kontrolünde gelişse de yapılan meclisler ve talebelerin entelektüel birikimleri de metnin olu  şmasına dolaylı olarak etki etmiştir denilebilir.

Bu çalışmanın sağladığı önemli imk  nlerden biri, benzer nüsha üretim süreçlerinin farklı eserler üzerinde de ele alınabilmesine zemin hazırlamasıdır. Titizlikle hazırlanmış belki de benzeri olmayan bu örnek,   slam ilimler tarihinde kitap üretiminin nasıl şekillendiğine dair daha kapsamlı çalışmaların yapılmasına ve buradan elde edilecek yeni bir anlayışa ulaşmayı mümkün kılacaktır. Çalışmanın sunduğu bir diğer katkı ise, *Lisânü’l-Mîzân* metninin gelişim süreci bağlamında yapılan tespitlerin ileride doğrudan metin merkezli bir çalışmaya ve nihayetinde özenli bir neşre dönüştürülmesinin yolunu a  masıdır.

Kitap uyguladığı metodoloji açısından da kendisinden sonraki benzer çalışmalara örnek teşkil edecektir. Yazar, metnin gelişim sürecini izleyerek hangi nüshada ne kadar eksiklik ya da fazlalık bulunduğunu ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Çalışmanın kapsamı gereğı bu veriler daha çok metnin gelişim tarihini açıklayacak düzeyde sunulmuştur. Oysa hangi ravilerin sonradan metne eklendiği veya çıkarıldığı, bu değişikliklerin hangi kaynaklara dayanarak ve ne tür saiklerle yapıldığı, talebelerin doğrudan katkısının ne olduğu gibi sorular, metnin gelişim seyrini anlamak açısından önemlidir. Bu tür ayrıntılara odaklanacak yeni çalışmalar hem metnin i   yapısını hem de klasik metin üretim ve aktarım süreçlerini derinlemesine aydınlatacaktır.

Kitap dilinin sadeliği ve imla açısından bir iki örnek (s. 92, 115) haricinde gayet başarılıdır. Arapça rumuz veya rakamların dizgisinde iki yerde Arapçanın soldan başlamasından kaynaklı hatalar olmuştur (s. 57, 75). Kitapta zaman zaman yer verilen “vurgu bana ait” ifadesi (s. 35-36), çoğunlukla italik yazılan ya da tırnak içine alınan kelimelere işaret etmektedir. Ancak bu tür bir ifade, matbu metinlerde yapılan doğrudan alıntılarda vurgunun orijinal metne değil, alıntı yapan yazara ait olduğunu belirtmek amacıyla kullanılır. Arapça, özellikle de yazma eserlerden yapılan alıntılarda orijinal metinde

vurgunun bulunmadığı açıktır. Dolayısıyla bu bağlamda “vurgu bana ait” şeklindeki not, işlevsel bir anlam taşımamaktadır.

Damad İbrahim Paşa 393 ile Beyazıt 1216 nüshalarının birbiriyle irtibatlı olduğu çalışmada vurgulanmamıştır. Damad İbrahim Paşa 393 eserin birinci cildini, Beyazıt 1216 ise ikinci cildini ihtiva eder.¹ Bu iki nüshanın yazı üslupları ve yazım tarihleri farklı olmakla birlikte, her ikisinde de Muhammed b. Ebî Ahmed ve Ebû Bekir b. Rüstem b. Ahmed b. Mahmûd’a ait temellük kayıtlarının bulunması, bu ciltlerin ayrı zamanlarda istinsah edilmiş olsa da bir bütünün parçaları olarak birlikte muhafaza edildiğini göstermektedir.

Uzun soluklu araştırmalar ve dikkatli okumalar neticesinde ortaya çıkan bu çalışma, Türkiye’deki akademik bilgi üretimi ile yazma eser incelemelerinin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Bu düzeyin ulaştığı derinlik, ülkemiz akademisi adına memnuniyet vericidir. Özellikle yazarın, nüshalar arasında yer alan küçük bilgi kırıntılarını metnin yorumuna etki edecek şekilde tespit edip değerlendirmesi, sabırlı ve detaylı bir çalışmanın metin çözümlemelerine ne denli katkı sağladığını göstermesi açısından kayda değerdir. Bu yaklaşım, yazma eserlerle ilgili çalışmaların literatür tespiti düzeyinden çıkarak, metnin oluşum süreçlerini yeniden inşa etmeye yönelik derinlemesine analizler içermesi gerektiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

¹ Beyazıt 1216 kaynakçada sehven birinci cilt olarak nitelenmiştir (s. 157).

